

نقشه رشت

در سال ۱۲۸۷ قمری

رضا فراستی

تا قبل از تأسیس مدرسه دارالفنون، علوم جدید مثل هندسه به صورت پیشرفته بین‌المللی در مملکت رواج نداشت و در حقیقت توجه علمی به این رشته از علوم ریاضی جدید امری است که بعد از تأسیس دارالفنون شاهد آن هستیم. در کتاب المائر والآثار توجه به علوم جدید من جمله هندسه از نوآوریهای دارالفنون یاد شده است.

بدین ترتیب تا زمان مذکور، نقشه‌کشی به صورت علمی در کشور رایج نبود و نقشه‌های موجود در منابع از جمله در کتاب مسالک و ممالک^(۱) به اشکال مختلف غیر علمی ترسیم می‌شد و حاوی اطلاعات کلی از مناطق بود بدون توجه به دقایق فن نقشه‌برداری.

در منابع تاریخی درباره نقشه‌کشی تحصیله‌های دارالفنون مطالبی آمده است. از جمله در سال ۱۲۸۷ قمری نقشه دارالخلافه ناصری به توسط جعفرقلی خان رئیس مدرسه دارالفنون و میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی- با بیست نفر از مهندسين کشیده شد.^(۲) سندی که در پی خواهد آمد از جمله نقشه‌هایی است که یکی دیگر از تحصیله‌های دارالفنون کشیده است.

ذوالفقار بیک^(۳) یا ذوالفقار خان مهندس^(۴) یا ذوالفقارخان سرهنگ،^(۵) که احتمالاً همان کسی است که در کتاب جغرافیای نیروز از او به عنوان ذوالفقارخان کرمانی مشهور به محلاتی^(۶) نام

برده شده، نقشه رشت شامل محلات، مساجد، تکایا، حمامها، مدارس، بقاع متبرکه، کاروانسراها، منازل اشراف و... را در سال ۱۲۸۷ هجری قمری کشیده است.

برابر اطلاعات موجود،^(۷) ذوالفقار خان در ۱۸ محرم سال ۱۲۸۷ قمری، با پیگیری میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله، ترسیم نقشه را آغاز کرد و به نوشته خودش؛ نقشه را طی نه ماه و هشت روز به غیر از ایام تعطیل به اتمام رساند. این نقشه که تاکنون چاپ نشده، به عنوان سندی فرهنگی در مقایسه با منابع خارجی راجع به ایران، قابل توجه است.

کتاب ولایات دارالمرز ایران: گیلان نوشته رابینو از جمله منابع قدیمی است که درباره رشت اطلاعات فراوانی دارد و عموماً در تحقیق به آن استناد می‌شود اما اطلاعاتی که این نقشه به دست می‌دهد به سی و هفت سال قبل از آمدن رابینو به ایران مربوط می‌شود.^(۸) در حقیقت این سند جزو مدارک دست اول تحقیقات تاریخی است که در تأیید یا تکمیل اطلاعات منابع چاپ شده کاربرد دارد.

۱. ابو اسحق ابراهیم اصطخری. مسالک و ممالک. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.
۲. «اخبار رسمیه: وزارت علوم»، روزنامه دولت علیه ایران، ۲۶ محرم ۱۲۸۷، ص ۳.
۳. «اخبار ممالک محروسه»، روزنامه دولت علیه ایران، ۱۹ ربیع‌الثانی ۱۲۷۸، ص ۳.
۴. «وقایع مدرسه دارالفنون»، روزنامه دولت علیه ایران، ۱۷ شوال ۱۲۷۸، ص ۵.
۵. «اخبار مدرسه مبارکه دارالفنون» روزنامه دولت علیه ایران، ۴ جمادى‌الآخر ۱۲۸۴، ص ۳.
۶. ذوالفقار کرمانی. جغرافیای نیروز. به کوشش عزیزالله عطاردی. تهران: عطارد؛ دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۴، ص ۶.
۷. عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری. اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله، [ج ۲]، [گزیده اسناد گیلان - [وزارت] تجارت]. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۷، ص ۴۵.
۸. رابینو در سال ۱۳۲۴ هجری قمری (۱۹۰۶ میلادی) به مدیریت نمایندگی بانک شاهی رشت در منصوب شد و تا سال ۱۳۳۰ قمری (۱۹۱۲ میلادی) در گیلان بود. او در سال ۱۳۳۲ قمری (۱۹۱۴ میلادی) کتاب ولایات دارالمرز ایران: گیلان را تدوین نمود.

شاهگردان نظام که درشت ۱۲۸۷ میرزا عبدالرحمان بن میرزا محمدزاده گلستان مرسته

موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران
اداره اسناد: ۳-۹۱۰

ذوالفقارخان مهندس به اتفاق شاهگردان نظام در درشت سال ۱۲۸۷ قمری

(عکس شماره ۳-۹۱۰-۳ موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران)

کامل نیست مثلاً مسجد گلشن در محله بازار که فقط علامت مسجد در نقشه وجود دارد و فاقد نام است، یا مدرسه و مسجد مستوفی ر محله استادسرا که فقط نام مدرسه آمده است.
۳. در آمار نقشه که به خط سیاق نوشته شده^(۱)، بعضاً اطلاعات نادرستی وجود دارد از جمله در تعداد نفوس محله چومارسرا و کیاب، جمع ذکور از تعداد زن دار و بی زن و یا جمع اناث از شوهردار و بی شوهر، غلط است.

۴. اطلاعات نقشه با چند منبع چاپی از جمله سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان و...^(۲)؛ ولایات دارالمرز ایران: گیلان^(۳)؛ از آستارا تا آستارا^(۴)؛ نامها و نامدارهای گیلان^(۵) مقایسه گردید و برای آگاهی بیشتر علاقمندان، تفاوت اطلاعات در زیرنویسها نوشته شد.

قبل از پرداختن به مطالب به دست آمده از نقشه، به اسناد

راجع به نقشه نکات زیر قابل توجه است:

الف- این سند جزو مدارک باقر مستوفی موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران به دست آمد و تحت شماره ۱۴-۱۱۰۷۰۳ ق نگهداری می شود.

ب- نقشه تماماً رنگی است و در ۱۲ قطعه ترسیم و سپس روی پارچه چسبانده شده و کل اندازه آن به عرض ۱۸۰ و طول ۱۲۰ سانتیمتر است.

ج- ایرادات نقشه:

۱. با بررسی به عمل آمده، علی رغم اینکه ذوالفقارخان نوشته است: «... سمت اتمام پذیرفت»، نقشه به طور کامل به اتمام نرسیده و برای مثال اینکه تعدادی از اماکن محله صیقلان که به نظر خانه های اشرافی بوده، نیمه کاره مانده است.

۲. با توجه به مطالب بعضی از منابع چاپی، اطلاعات نقشه

مربوط به آن اشاره می‌شود.

درباره ذوالفقارخان مهندس اطلاعات فراوانی در دست نیست و با این حال در کتاب اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف الدوله مطالبی راجع به وی آمده است: (۶)

ذوالفقارخان با اطلاع و به کار است. ۷ محرم ۱۲۸۷

بعضی قرارها که در رشت داده شد، ذوالفقارخان چون کاری چندان نداشت گفتم نقشه شهر رشت را به جزو کشیده و تحریر نفوس رشت به اسم و شغل و سن نماید. همه روزه مشغول است... جوانهای اعیان آنجا هیچ کار نداشتند. معقولین آنها کارشان منحصر بود به جای خوردن و حرکت بی‌مقصد کردن و غیرمعقولین یا هرزگی. قرار دادم همه جوانها صبحها در پیش ذوالفقارخان هندسه و حساب و جغرافیا بخوانند. در وقت نقشه‌کشی هم همراه او باشند که عمل را هم بیاموزند و عصرها در پیش میرزا عبدالله اصفهانی که مهندس خوبی است علم حساب و هندسه ایرانی را بخوانند و هفته‌ای یک مرتبه عصر پنجشنبه با هر دو معلم خود بیایند نزد خود بنده امتحان آنها بشود. ۱۸ محرم ۱۲۸۷.

ذوالفقارخان معقول مشغول کار است. علاوه بر کارهای تکلیفی خود، نقشه شهر رشته را در کار کشیدن است. همچنین تحریر نفوس از روی تحقیق به اسم و رسم بیست نفر جوان از اعیان و خاندانهای بیکار گیلان در پیش او هستند. هم درس هندسه و حساب می‌خوانند و هم مشغول عمل مهندسی هستند... ۴ صفر ۱۲۸۷.

ذوالفقارخان سرهنگ شب و روز مشغول خدمت است و به شوق تمام در کار است. ۲۷ صفر ۱۲۸۷

در باب ذوالفقارخان مهندس... وقتی که کار گیلان راجع به بنده شد، بنده دید که ذوالفقارخان در اینجا بیکار است. اولاً به ملاحظه این که نوکر موجب‌بگیر دیوان است بیکار چرا باید باشد. ثانیاً محض از برای منفعت خود او که خدمتی از او به ظهور رسیده بلکه در اداء آن خدمت مرحمتی دیده و منفعتی برد چند از اعیانزاده رشت را گفت که روزها بروند پیش او درس هندسه خوانده و مشق نظام بکنند و به خود او گفتم که نمره نفوس ولایت را مشخص کرده و نقشه این شهر را هم بردار. اولاً به هزار عذر و بهانه متوسل شد. گاهی گفت اسباب ندارم، گاهی گفت حواس ندارم. گاهی می‌گفت این کارها کار پر زحمتی است که از من بر نمی‌آید. بنده راه هر عذر او مسدود کرده هر قدر آدم و اسباب و

جمعیت، از قراول و کدخدای محله و فراش و سایر عملجات، خواست به او داد و با او همراه کرد. بعد از چندی آمد که من نقشه شهر را کشیده و تعداد نفوس هم کرده‌ام. هرچه در این مدت به او گفتم رساله تعداد نفوس و نقشه شهر را بیاور ببینم چه کرده همه را امروز و فردا گذرانیده بیاورد تا حالا که خیالش قوت گرفته، به دارالخلافت آمده است. در حقیقت حالا هم بنده نمی‌دانم که فی الواقع تعداد نفوس را به قاعده کرده و نقشه کشیده است یا دروغ می‌گفت... ۲۷ رمضان ۱۲۸۷

اما اطلاعات به دست آمده از نقشه به شرح زیر است:

۱. محلات نقشه:

طبق نقطه چین موجود در نقشه، رشت به هفت محله تقسیم شده که عبارتند از: (۷) استادسرا، زاهدان، خمیران زاهدان، کیاب، (۸) خمیران کیاب، صیقلان و بازار.

محله استادسرا شامل: تکیه دولت، نقارخانه، میدان درب‌خانه دیوانی، عمارت دیوانی، حمام دیوانی، حمام ورثه یحیی میرزا، قبرستان و بقعه سید ابوجعفر، [مسجد و] تکیه مستوفی (۹) حمام ورثه نصرالله خان، تکیه (۱۰).

۱. سیاق را آقای سیروس سعدوندیان خواندند. از ایشان تشکر می‌شود.
۲. میرزا ابراهیم. سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان و... به کوشش مسعود گلزاری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.
۳. ه. ل. رابینو. ولایات دارالمرز ایران: گیلان. ترجمه جعفر خممامی زاده. رشت: طاعتی، ۱۳۵۷.
۴. منوچهر ستوده. از آستارا تا آستارآباد. جلد اول شامل آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پس. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۹.
۵. جهانگیر سرتیپ‌پور. نامها و نامدارهای گیلان: رشت، گیلکان، ۱۳۷۰.
۶. عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری. صص: ۲۵، ۴۵، ۸۴، ۲۰۴.
۷. ناصرالدین شاه در سفرنامه خود به گیلان در سال ۱۲۸۶ قمری («روزنامه سفر گیلان»، روزنامه ایران، ۲۹ ربیع‌الاول ۱۲۸۹، ص ۱) به غیر از محله صیقلان از بقیه محله‌های مذکور در نقشه نام برده است.
۸. میرزا ابراهیم در سفرنامه خود صفحه ۱۶۷ از محله چومارسرا جدا از محله کیاب نام برده است.
۹. رابینو در صفحه ۸۵ از مسجد و مدرسه و تکیه مستوفی، ستوده در صفحه ۲۶۴ از مسجد و مدرسه و تکیه میرزا محمدطاهر مستوفی و سرتیپ‌پور در صفحه ۵۵۴ از مسجد و مدرسه و تکیه میرزا عبدالوهاب مستوفی نام برده‌اند.
۱۰. تکیه و مدرسه و مسجد حاج حسن که به تکیه صالح‌آباد نیز معروف بود (سرتیپ‌پور، ص ۱۳۹).

محلّه زاهدان شامل: [قبرستان]، قراولخانه، حمام ساغری سازان، مسجد ساغری سازان، بازار ساغری سازان، گذار ساغری سازان، بقعه آقاسید عباس^(۱۱) [مسجد و]، مدرسه حاج سمیع، [بسه] مسجد، منزل قنسول فرانسه، خانه قنسول روس، مسجد سفید^(۱۲) [مسجد و] تکیه شیخ نقی^(۱۳)، مسجد، بقعه خواهر امام [رضا] علیه السلام، [دو] مسجد، حمام نایب، حمام کاظم حکیم باشی.

خانه‌های اعیان محله شامل: شریعتمدار، معین‌التجار، محمد آقا، ورثه حاجی محمدخان، [خانه]، امین دیوان، ورثه میر زین‌العابدین، میرزا کاظم طیب، میرزا نصرالله مستوفی، حاجی میرزا نصیر، [دو باب خانه]، بلغاری، امام جمعه، حاجی ملاحسین مژده، مشهدی صادق کدخدا، ورثه حاجی حاکم، میرزا عبدالکریم [-]،^(۱۴) ورثه میرزا غلامرضا، حاجی عبدالحمید.

در سمت شرق محله، آن سوی رودخانه صیقلان رودبار، چاپارخانه، راهدارخانه و باغ‌شاه وجود دارد.

محلّه خمیران زاهدان شامل: مسجد و تکیه خمیران، [دو] مسجد، [خانه حاجی غلامرضا در جنوب و جنوب غربی محلّه خمیران زاهدان، صحرای ناصریه شامل دو قطعه زمین شلتوکزار قاسم‌خان والی، [دو] استخر^(۱۵)، باغ و عمارت ناصریه^(۱۶)، باغ و عمارت صفا که به مالکیت میرزا عبدالوهاب مستوفی قرار داد.

محلّه کیاب شامل: حمام حاجی محمدکریم، مدرسه [و مسجد حاجی حسن]،^(۱۷) مسجد و مدرسه حاجی محمدکریم، تکیه، [دو] مسجد، [سبزد میدان، اصطلاح^(۱۸)، حمام کیاب، قراولخانه، مسجد ملاعلی محمد، تکیه [ملا علی محمد]، بقعه [آقا بی‌بی زینب]، تکیه درویش مخلص، مسجد درویش مخلص، مسجد کرف آباد، تکیه [کرف آباد]، مسجد [و قبرستان] چومار سرا^(۱۹)، حمام محمودخان ورثه امین‌التجار، [مسجد]، خانه دولتی منزل قنسول انگلیس، حمام حاجی محمدخان. در غرب محله، آن سوی گوهررود [دو مسجد].

خانه‌های اعیان محله شامل: حاجی حکیم باشی، حاجی حسن خان قجر، حاجی قلی، هادی خان شفتی، ملک‌التجار، باغ توت ملک‌التجار، باغ مخبرالدوله، خانه‌های سمسار باشی؛ زمین چمن

میرزا نصرالله مستوفی، باغ مشهدی قاسم بقال، باغ ورثه میرزا محمدعلی، باغ ورثه حاجی آقا، مشهدی تقی نوکر قنسول روس، ورثه حاجی عطابابا، ورثه نصیرخان، ورثه حاجی علی‌اکبر بروجردی، حاجی میرزا اسمعیل خان، حاجی میرزا تقی کدخدا، ورثه میرزا شفیع خان، ورثه میرزا فتحعلی فومنی، ورثه حاجی آقاییوسف، محمودخان فومنی، حاجی آقامحمد تاجر همدانی، ورثه میرزا محمدرضاخان و محمدمهدی خان، حاجی قاسم سمسار.

محلّه خمیران کیاب شامل: بقعه سید ابوالقاسم^(۲۰) پل خمیران و کیاب، [تکیه]، [چهار مسجد]

خانه‌های اعیان محله شامل: امین‌التجار، آقا زین‌العابدین، حاجی علی بزاق، [خانه].

محلّه صیقلان شامل: تکیه صیقلان، قبرستان صیقلان^(۲۱)، حمام صیقلان، [مسجد]، قراولخانه.

محلّه بازار شامل: [بقعه و قبرستان] چله‌خانه^(۲۲) [دو]

۱۱. بقعه آقاسید عباس و آقاسید اسماعیل (ستوده، ص ۲۸۹)؛ تکیه، مسجد و بقعه آقاسید عباس (رابینو، ص ۸۷).

۱۲. مسجد سفید یا صفی.

۱۳. در هیچ‌یک از منابع چاپی از آن نام برده نشده است.

۱۴. یک کلمه ناخوانا. ۱۵. در متن استرخ

۱۶. سرتیپ‌پور در صفحه ۵۸۱ نام عمارت را ناصری دانسته، در صورتی که ناصرالدین شاه در سفرنامه خود به گیلان در سال ۱۲۸۶ («روزنامه سفر گیلان»، روزنامه ایران، ۲۲ محرم ۱۲۸۹، ص ۲) از قصر ناصریه نام برده. سرتیپ‌پور هم چنین نوشته است: «به نظر می‌رسد صحرای ناصریه از عهد قاسم‌خان والی حوالی سال ۱۲۹۵ ه. ق. به چنین نامی معروف شده باشد.» با توجه به سال نقشه، تاریخ ۱۲۹۵ فوق صحیح نیست.

۱۷. رابینو در صفحه ۸۵، مسجد و مدرسه حاجی حسن را جزو محلّه استادسرا نوشته است.

۱۸. اصطلاح = تالاب و آبگیر.

۱۹. رابینو در صفحه ۸۶، در ناحیه چمارسرا از بقعه و تکیه دانای علی نام برده است.

۲۰. مسجد و بقعه سید ابوالقاسم (ستوده، ص ۲۷)؛ مسجد، تکیه و بقعه آقاسید ابوالقاسم (رابینو، ص ۸۶).

۲۱. زیارتگاه آقا سید کلان شامل چهار درخت آزاد و یک قبرستان (رابینو، ص ۸۵).

۲۲. مسجد و تکیه چله‌خانه (رابینو، ص ۸۵)؛ بقعه و مسجد چله‌خانه (ستوده، ص ۲۶۶).

قراولخانه، قبرستان و مسجد آقاخرا^(۲۳)، حمام ابوطالب، مسجد شریعتمدار^(۲۴)، مسجد جامع^(۲۵)، حمام ورثه یحیی میرزا، تکیه، مسجد و مدرسه حاجی مجتهد^(۲۶)، حمام شهریار، [مسجد گلشن]، خانه دولتی منزل مصلحت‌گذار، سرای میرزا عبدالکریم، سرای گلشن ملک آقا محمدرضا ارباب، سرای حاجی میرزا بابا مالک مخبرالدوله و حاجی میرزا عبدالحمید، سرای ملک مشترک چهار نفر، سرای معین‌التجار، سرای و قیصریه سرکار شریعتمدار، قیصریه چهار بازار، سرای خیریه شریعتمدار، سرای محمدآقا، سرای معین‌التجار و ملا قاسم، سرای مخبرالدوله، سرای گمرک، سرای ظهیرالدوله و ورثه حاجی محمدکریم، سرای [...] مالک مخبرالدوله، سرای حاجی میرزا یوسف مالک محمدآقا و حاجی علی افضل، صومعه بیجار^(۲۸)

خانه‌های اعیان محله شامل: نعمت‌الله خان شفقی، ورثه حاجی سلیمان خان شفقی، عروس‌العلماء، میرزا صالح طبیب، حاجی کاظم، محمدقاسم خان والی.

۲. آمار نقشه: (۲۹)

خلاصه عدد نفوس و خانوار اهالی شهر رشت از قراری که در کتابچه مفصلاً به اسم و رسم و حسب و سال مشخص شده، حال به طرز اختصار ذکر شد که در سنه هزار و دویست و هشتاد و هشت رسیدگی شد: ۲۰۲۴۳ نفر.

از بابت خانوار و عدد نفوس: ۱۹۶۹۷ نفر

از بابت خانوار داخله و خارجه: ۲۲۰۶ خانوار

از بابت داخله: ۲۱۷۳ باب، از بابت خارجه: ۳۳ باب

عدد نفوس که در رشت متوطنند از قرار محله به محله: ۱۹۶۹۷ نفر

داخله ۱۹۵۳۲ نفر، خارجه ۱۶۵ نفر

محله چومار سرا و کیاب: ۴۲۶۵ نفر^(۳۰)

ذکور: ۲۱۶۳ نفر، زن‌دار: ۱۷۳۶ نفر، بی‌زن: ۱۳۲۷ نفر، اناث: ۲۱۲ نفر، شوهردار: ۱۷۶۳ نفر، بی‌شوهر: ۱۲۳۹ نفر

محله استادسرا: ۱۵۴۲ نفر

ذکور: ۸۲۷ نفر، زن‌دار: ۲۹۲ نفر، بی‌زن: ۵۳۵ نفر، اناث: ۷۱۵ نفر، شوهردار: ۲۰۶ نفر، بی‌شوهر: ۵۰۹ نفر

محله خمیران کیاب: ۱۷۳۸ نفر

ذکور: ۸۴۴ نفر، زن‌دار: ۳۱۲ نفر، بی‌زن: ۵۳۲ نفر، اناث: ۸۹۴ نفر، شوهردار: ۳۷۹ نفر، بی‌شوهر: ۵۱۵ نفر

محله بازار: ۲۹۳۶ نفر

ذکور: ۱۴۲۴ نفر، زن‌دار: ۵۳۷ نفر، بی‌زن: ۸۳۷ نفر، اناث: ۱۵۱۲ نفر، شوهردار: ۵۲۳ نفر، بی‌شوهر: ۹۸۹ نفر

محله زاهدان: ۵۵۳۳ نفر

ذکور: ۲۷۹۹ نفر، زن‌دار: ۱۹۲۱ نفر، بی‌زن: ۱۸۷۸ نفر، اناث:

۲۳. مسجد جامع آخرا و مقبره و تکیه (رابینو، ص ۸۵)؛ بقعه و مسجد آخرا (ستوده، ص ۲۵۸).

۲۴. در هیچ‌یک از منابع چاپی مورد بررسی نام این مسجد برده نشده است. در اینجا منظور مسجد حاج ملا رفیع است. سرتیپ‌پور در صفحه ۲۳۰ راجع به حاج ملا رفیع می‌نویسد: «وی متولد ۱۲۱۱ و متوفی به سال ۱۲۹۲ قمری است. او با کسب عنوان شریعتمداری در گیلان مرجعیت یافت».

۲۵. رابینو در صفحه ۸۵ از مسجد آخرا در ناحیه آخرا و به عنوان مسجد جامع نام برده ولی این مسجد غیر از مسجد مذکور است.

۲۶. مسجد حاجی مجتهد در محله صیقلان به جای مسجد حاجی علی‌اکبر ساخته شد. (ستوده، ص ۲۷۰)

۲۷. یک کلمه ناخوانا

۲۸. سرتیپ‌پور در صفحات ۲۶۲ و ۳۰۵ صومعه بیجار را با سمابیجار یکی دانسته و هر دو را در محله زاهدان.

۲۹. افرادی چون گملین، مکنزی، ملگنوف، فریزر و آبت قبلاً از رشت دیدن کرده و آمارهایی به چاپ رسانده‌اند. اما کاملترین آمار در مقایسه با آمار نقشه مربوط به میرزا ابراهیم صفحه ۱۶۸ (مربوط به سال ۱۲۷۶ قمری) و رابینو صفحه ۷۴ (مربوط به سال ۱۳۳۱ قمری) است که در زیر آمده:

ردیف	نوع	سال ۱۲۷۶ قمری	آمار نقشه سال ۱۳۳۱ ق
۱	خانه	۵۱۱۶	۶۰۰۰
۲	جمعیت	۲۷۳۱۴	۳۰۰۰۰
۳	دکان	۱۰۲۱	۳۳۰۰
۴	کاروانسرا	۱۸	۴۵
۵	مسجد	۲۲	۴۰
۶	بقعه	۲۴	۱۲
۷	تکیه	تکیه و سقاخانه ۳۶	۳۶
۸	قراولخانه	-	-
۹	حمام	۱۷	۲۵
۱۰	مدرسه	مدرسه و مکتب‌خانه ۳۴	۶
۱۱	پل	-	۱۰

۳۰. جمع آمار اشتباه است.

۲۷۳۴ نفر، شوهردار: ۹۹۴ نفر، بی‌شوهر: ۱۷۴۰ نفر

محلۀ صیقلان: ۲۰۶۸ نفر

ذکور: ۱۰۶۰ نفر، زن‌دار: ۳۶۷ نفر، بی‌زن: ۶۶۲ نفر، اناث: ۱۰۳۸ نفر

نفر، شوهردار: ۳۹۰ نفر، بی‌شوهر: ۶۴۸ نفر

محلۀ خمیران زاهدان: ۱۶۱۵ نفر

ذکور: ۸۳۳ نفر، زن‌دار: ۳۰۱ نفر، بی‌زن: ۵۲۹ نفر، اناث: ۷۸۲ نفر

شوهردار: ۳۱۵ نفر، بی‌شوهر: ۴۶۷ نفر

متفرقه و غیره:

عدد نفوس: ۵۴۶ نفر

توپچی و سرباز: ۱۲۰ نفر، اجزاء حاکم: ۸۰ نفر، کسبه: ۸۵ نفر

ارامنه: ۷۶ نفر، یهودی: ۲۰ نفر، فعله و غیره: ۱۶۵ نفر

دکاکین و غیره:

دکاکین بازار و محله‌ها: ۱۰۳۶ باب

بازار: ۷۹۲ باب، محله‌ها: ۲۴۴ باب

کاروانسرا: ۲۱ باب، مساجد: ۲۵ باب، تکایا: ۲۸ باب

حمام و غیره: ۲۴ باب

حمام: ۱۸ باب، قراولخانه: ۶ باب

۳. توضیحات ذوالفقارخان مهندس:

نقشۀ معمورۀ دارالمرز رشت که بر حسب امر^(۱) اقدس سرکار اعلیحضرت قویشوکت همایون شاهنشاه اسلام‌پناه ناصرالدین شاه قاجار روحی و روح‌العالمین فداه به دست کمترین خانه‌زاد دولت جاوید مدت سمت اتمام پذیرفت سنه ۱۲۸۷ ذوالفقار مهندس.

طول زمان کشیدن نقشه از روزی که شروع در عمل نمود تا

روزی که به اتمام رسانید سوای ایام تعطیل نه ماه و هشت روز بود.^(۲)

مقیاس = هر میلیمتر = سه ذرع

۴. سایر اطلاعات نقشه:

رود صیقلان و رودبار در مشرق رشت و از جنوب به شمال جریان داشته است. بر روی این رودخانه چهارپل بوده به نامهای: کلاله رودبار که به توسط حاجی محمدتقی کاشی ساخته شده، پل حاجی ملارفعی که به نام سازنده آن است، پل غلامده‌کاه [؟] و پل صیقلان رودبار.

در آن سوی رود صیقلان و رودبار از جنوب به شمال، چاپارخانه و راه‌دارخانه قرار داشته است.

بر روی رود گوهررود که سمت جنوب و مغرب رشت را احاطه کرده، دو پل ساخته شده، پل سلیمان داراب که رشت را از سمت جنوب‌غربی به سلیمان داراب منتهی و دیگری پل چومارسرا که از سمت مغرب، رشت را به فومن متصل کرده بود. سلیمان داراب زمین شلتوکزار و مالک آن نعمت‌الله‌خان شفقتی بوده است.

۱. از بررسی روزنامه ایران سال ۱۲۸۸ و ۱۲۸۹ شماره‌های ۷۱ تا ۱۱۰ که مربوط به سفر ناصرالدین‌شاه به گیلان است، راجع به دستور شاه برای ترسیم نقشه رشت اطلاعاتی به دست نیامد. اما در اسناد آصف‌الدوله صفحات ۴۵ و ۲۰۴ پیگیری میرزا عبدالوهاب خان برای انجام این امر تصریح شده است.
۲. بنا به گزارش آصف‌الدوله، ذوالفقارخان تمام وقت خود را صرف ترسیم نقشه نکرده، بلکه بخشی از اوقات را صرف تعلیم هندسه و مشق نظام به شاگردان خود نموده است (عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری، ص ۴۵).